

יוסף עופר

חילופי ו-י במקרא והשתקפותם בהערות המוסדרה

בין מקרי כתיב וקרי בתנ"ך ובמואוד חלוקם של חילופי ו-י. במקרא כולם יש כ-315 מקרים שבהם במילת הכתוב באה האות וואילו לקרי מתאימה אותה י, או להפוך. מספר זה הוא כרבע עד שליש ממקרי הכתיב והקרי בתנ"ך.¹ בkowski המוסורה 'אכלת ואכלת' מונינו מקרי הכתיב והקרי לסוגיהם, והמקרים של חילופי ו-י נדונו שם ב-19 רשימות מוסדרה. המוסורה מביאה בין כתיב וקרי י ובין החילוף ההופיע; כמוינית את המקרים השונים לפי מיקומם במילה – בראש המילה, באמצעה או בסופה; ומקידישה רשימות מיוחדות למילים מיוחדות בעלות היקריות ובוות.²

הrukע לריבוי מקרי כתיב וקרי הקשורים בחילופי ו-י ברור: שתי האותיות האלה שכיחות ודומות זו לזו בכתיבתן. כמו מגילות מדבר יהודה האותיות האלה כה דומות זו לזו, עד שקשה ואף בלתי אפשרי להבחין ביניהן.³ זאת ועוד, שתי האותיות

1. מספר המקרים של כתיב וקרי בתנ"ך נע בין 900 ל-1350 בערך. החברול בין המספר הנומرك למספר הגובוע נועד בעיקר בשאלת הגדותה של מילה כיכיב וקרי. במילוט רבות החברול בין הכתיב והקרי אינו מובהק, ואין מהיביך דואקה הערת קרוי, והמוסורה יכולה להצביע במקומה הערת על יתיר, או על מלא וחסר, או אף לא לעיר כלל ולהסתפק בניקוז. החילוף בין האותיות ו-י גורם תמיד לחילוף מובהק, שהמוסורה חייבת להקדיש לו הערת קרי. לפיכך מספר המקרים הנזכר פה (315) הוא 'קשה' למדי, ומושפע רק ממחלקות ונוסח אמתיות ולא מhabדים במנגנון הסימון של המספרים.

2. מקרי כתיב-וקרי ברשימות 'אכלת' ואכלת' נדונו במאמרו של ד' לייאנס, "כתב וקרי בנוסח המקרא המוסכם ובkowski 'אכלת' ואכלת'", עיוני מקרא ופרשנות 2: ספר מנהם כהן (בדפוס). בכ"י פריס של 'אכלת' ואכלת' באות 17 רשימות העתקות בחילופי ו-י בהערות כתיב וקרי, ומספריהם במאדר פרנסדורף 148–80, 81–134, 72–71 (130–118), ומלבנן באות שם שני רשימות נוספת (מספריהם במאדר' דיאז-אסטבן 316 מקרים (חמיisha מהם באים בשתי רשימות). עשרה מקרים אינם מתאימים לנוסח המקובל (המיוצג באמצעות מהדר' ברוואר) ושמונה מקרים קיימים בנוסח המקובל אך אינם באים ברשימות 'אכלת' ואכלת').

3. ראה ע' ירדני, ספר הכתיב העברי: תולדות, יסודות, סגנונות, עיצוב, ירושלים תשנ"א, ע' 156 (כתב ספר ההורדיани: האותיות יי' וו' לד הולכות ונוגנות זו לזו), 164 (כתב-ספר בתר-הורדיани: האותיות וו' וו' לד הונמות זו לזו), 168 (כתב וחותם בתר-הורדיани: וו' וו' לד דומות זו לזו). וראה שם גם בittelאות בעמ' 1, 173.

מחקרים מורשתנו

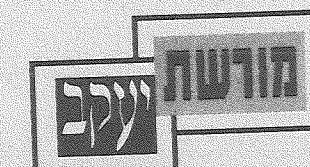
עינוי מחקר במדעי היהדות והחינוך

ספר זיכרון לד"ר צבי בצר

פרק ב - ג

בעריכת

משה צפוד
מייכאל אביעוץ

מנילה אקדמית דתית לחינוך וישיבת הסדר
רחובות תשס"ד

ומקרים אלו אינם מתוודים בראשimoto המתאימה של 'אכלה ואכליה'; ובשלושה מקרים יש הבדל במשמעותה של האות ו בין נסחנה ובין המשתקף בראשimoto 'אכלה ואכליה'.⁸ בשלושה מן המקרים האלה, הנוסח המשתקף ב'אכלה ואכליה' מתועד בראשימת החילופים הנוסח מדינחאי.⁹

העולה מן החומר הזה כי לא מעט נסחים הקשורים לחילופי-ו-י ושונים מן הנוסח הטברני המקובל – הילכו בחוגי המסדרנים. שני העדים המעידים על התפעעה – רשותת החילופים והקובץ 'אכלה ואכליה' – הם עדדים שאינם תלויים זה בזה, שהרי רק שלושה מקרים מתעודו בשניהם כאחד. ולפיכך ניתן להסיק כי מחלוקת בעניין כתיב וקרוי הקשור בחילופי-ו-י היו לא רק בין מסורת טבריה ומסורת בבל, אלא גם בקרוב חוגי המסדרנים הקשורים למסורת טבריה.

משום כך, לא תהיה זו הפטעה אם יימצא בכתב-היד הטברני העורות מסורה, ואילו לפיה מסורת מערבי הכתיב והקרוי שווים זה זהה.⁵ שנית, נדון המשkopות נוסח של המקרה השונה מן הנוסח המקורי במתוך חילופי-ו-י. להלן נדון בשלוש העורות מסורה המנוגדות לנוסח הטברני המקורי, שתדרו על תוך המסורה של כתבי-היד הטברניים, וועוררו בכך בעיה של אי-התאמה בין ובין הנוסח המקורי. בכל אחת מן העורות נבחן כיצד התמודדו המסדרנים עם הכעיה שנוצרה, ומה הפתרונות שמצאו לה.

העורות המסורה הראשונה הנדונה כאן (העסקת, בין השאר, בתיבת הירד) מצרפת יהדי פסוקים הדומים במספר המילים שלתן. נראה שזויה הערת מסורה קדומה, ומשחקה בה נוסח שאינו מתאים למסורת הטברנית של רוב כתבי-היד. למרות זאת לא מנעו המסדרנים להביא את הערת המסורה, וחלקם חישו דרכי להתחאמה למסורתם. שתי העורות שיידונו אחר-כך (לשון 'אחיזות' ומסורת על שתי ווין') מוקוּן במסורה הבבלית, ומשם באו אל המסורה הטברנית. את שארע בהן יש לבחון על רקע תחילה כלל, שנדון במחקר על המסורה הבבלית: העורות מסורה ובותה מאוד שמקורן במסורה הבבלית עברו אל המסורה הטברנית ושימושו בה. לרוב התאמו המסדרנים במסורה הבבלית עבורי אל המסורה הטברנית ושים בו. אף שינו הטריניס את חומר המסורה הבבלי שנזקקו לו אל מסורה הנוסח של טבריה, ואף שינו הטריניס את מונחי המסורה הבבלית ואת סגנוןיה, באופן שיתאים למקובל במסורה הטברנית. אולם במקרים רבים לא בוצעה ההתאמה למתקנות הטברנית באופן מושלם, וסימני הכהנות לפי עקרונות אחרים.

⁸ כמו כן העדויות שנאספו מכ"י פריס אין בטוחות. ولكن מבססota על שתיקת המסורה, ככלור על ההנחה שיש בראשimoto המסורה מיוציא של כל המקרים השיכים לקטגוריה מסוימת. במקרים אחרים יתכן שפהלה טעות במטריה. כמו מן המקרים האלה אינם משתקפים בכתב-היד השני של 'אכלה ואכליה', כי' האלה, אך ראה להלן, הערת.⁴⁶

⁹ סי' כ' סואק (מל"ב י, ד; 'אכלה ואכליה', מהדר פראנדורף, רשותה 80), בהלוכתם כי' בהליכתם ק' (נח' ב, ו; שם, רשותה 81), מדינס כו"ק (משלוי כה, כד; שם, רשותה 147).

שימושות באמות קרייה, וחילוף ביניהן מבטא לפעים חילוף בין משקלים קרובים או בין גזרות קרובות (כגון: שבות-שבית; ויזום-וישם; ויזה-ויזה). הדמיון הגופי מזה, והקרבה המורפולוגית בין הצורות מזה, הביאו למקרים רבים של ניגוד וחוסר הסכמה בין מסורת הכתיבה ובין מסורת הקרייה.⁴

הופעה נוספת הקשורה לחילופים האלה היא ריבוי יהסי של עדויות על מחלוקת נולח בעניין זה בחוגי המסדרנים: במצחפי המקרה של בעלי המסורה וברשימות מסורה שונות. רשותת החילופים (כלומר המחלוקת) בין מערבי למדינחאי, היינו בין בני ארץ ישראל ובין בני הכל, באה בכ"י ובדפוס ד (ויש בינויהם הבדלים מסוימים). הרשימה יכולה למללה ממאותים חילופים בנבאים וכותבים, בהם כמאה מקרים של כתיב וקרוי. כרביעים מן המקרים האלה קשורים לחילופי-ו-י, ולהם שני מאפייניםבולטים. ראשית, כמעט בכל המקרים האלה יש כתיב וקרוי רק לפי מסורת מדינחאי, ואילו לפי מסורת מערבי הכתיב והקרוי שווים זה זהה.⁵ שנית, נסח מערבי מתאים כמעט תמיד לקרוי של מדינחאי, ושני אלה עומדים מול הכתיב של מדינחאי.⁶ לדוגמה: "פָּנָ אַסְפָּן עַמּוֹ" (שם"א טו, ז) – לערבי עמו כתיב וקרוי, למדינחאי עמי כתיב עמו קרוי; "לְאֵתָה לְהִצְלֵד" (שם"ב, ז, כג): לערבי ילד כתיב וקרוי, למדינחאי הילד כתיב שנדחו במסורת מערבי.

מקור נוסף המשקף מחלוקת נסח בתחום המסורה הוא הקובץ 'אכלה ואכליה'. ד'
לייאנס בחן את המקרים האלה ורשם מקרים שבהם נסח המקרה המתועד בראשimoto 'אכלה ואכליה' או המשתקף בהן שונה מן הנוסח המקורי.⁷ בין המקרים האלה 18 מקרים קשורים לחילופי-ו-י: בשבעה מקרים רשותת 'אכלה ואכליה' מעידות על כתיב וקרוי, ואילו בנוסחנו הקרי מתאים לכתיב; בשמונה מקרים יש בנוסחנו כתיב וקרוי

R. Gordis, *The Biblical Text in the Making: A Study of the Ketubb-Qere*, Philadelphia 1937. ראה שם, רשותה 36–34, 40–39, 45–49. מקרים נוספים של חילופי-ו-י שולבו שם ברשימות אחרות המכילות לפי עקרונות אחרים.

⁵ בשני המקרים יחד יש כחמייה מקרים יוצאים מן הכלל, שבהם רק לפי מסורת מערבי יש כתיב וקרוי. בccoliום נסח מדינחאי מתאים לקרוי של מערבי. שניים מן הפסוקים האלה שייכים לשון מדינחאי/מדיניאים שתידין להלן.

⁶ לפי רשותת ד יש שני פסוקים יוצאים מן הכלל, בהם מוסורת מערבי מתאהה דוקא לכחיב של מדינחאי: צפ' ג, ז: לערבי תקחו כייך, למדינחאי תקחו כתיב תקיי קרי; אויב ל, יט: לערבי הודי עני כו"ק, למדינחאי הודי עני כי' הודי עני ק. אולם רשותת החילופים של לקובעת כי נסח מערבי הוא תקיי כו"ק, הודי עני כו"ק, ובכעה זו מתאהה לנוסח כתיב-היד המוכחים, ולפיכך נראה שהנוסח שמייחס ד לערבי אינו אלא טעות.

⁷ לייאנס (לעיל, הערתה 2).

רישמת מסורה זו היא יוצאת דופן בקובץ 'אכלת' ואכלת'. רישימות המסורה הסמכות לה ('אכלת ואכלת', מהדר' פרנסדורף, רישימות 80-81, 91-167) דנות בשיטתו במקרי כתיב וקרי ומミニותאותן לפי סוג החלוף המופיע בהן. לעומת זאת העטרה הזאת היא העטרה פיקנטית, שכן היא מלקטת פסוקים בעלי מבנה מיוחד. המספר שבע משמש בה שלוש פעמים: שבעה פסוקים, שבע מילים לפני המילה הנדונה ושבע מילים אחריה. תפוצתה הרחבה של העטרה המסורה מורה על כך שהיא חביבה על המסורנים, וכנראה הדבר מעיד גם על עתיקותה.

אולום העטרה המסורה הזאת מעוררת בעיה, בשל הפסוק השני הכלול בה: שם"א, ל, כד. לפי העטרה המסורה יש בפסוק זה כתיב וקרי: הורד כי הירוד ק'; אולם המסורת הזאת אינה מתאימה למסורת של רוכב בתחום המוסמיכים. בכתבי־היד א, ל, ל', ל' 17, ק, ק, 2, ש' כתיב המילה הוא הירוד, היינו הירד בכתב חסר, ואין פה מצב של כתיב וקרי. את הכתיב הורד, המתאים להעטרה המסורה, מצאתי בכתבי־היד מאוחרים יחסית.¹³

זאת ועוד: הכתיב המופיע בכתבי־היד נתרך על־ידי רישימת מסורה אחרת, המפרטת את כל עשרות המילים במקרא שבהן כתיב ובאמצע המילה וקרי, ואינה כוללת את פסוקנו. גם רישימה זו באה בקובץ 'אכלת ואכלת', ומזכויה בשני כתבי־היד שלו: כי הלה (רשימה 72) וככ"י פריס (רשימה 81). אמנם בככ"י פריס הפסוק נזכר, אבל הוא

נוסף בידי שנייה בשולי הדף, כנראה בעקבות העטרה המסורה על שבעת הפסוקים.¹⁴

המצטב המתוואר פה הוא יוצאת דופן בכתבי־היד מתחום של בעלי־היד המוסמיכים. גם העטרה המסורה וגם הכתיב העומד בסთירה לה מצוויים כמעט בכל כתבי־היד המוסמיכים. ניתן לשער כי קיומה של הסתירה הזאת לא נסתור מעיניהם של מסורנים רבים, והם חיפשו לה פתרון. ואולם, בדומה למכתבי־היד ניכרים ניסיונות כאלה: כאמור (בערה 13) יש חילוף של כתיב וקרי. העטרה המסורה הזאת נפוצה למדי בקובצי מסורה ובמסורה הגדולה בכתבי־היד. מצאתי אותה בשלושה כתבי־היד של 'אכלת ואכלת' ובהערות המסורה הגדולה בשבועה כתבי־היד, ואין ספק שניתן למצוא אותה בכתבי־היד נוספים.¹⁵

פסוק; ואילו שלוש ההערות שכתבי־היד של 'אכלת ואכלת' מצויות במפורש את צורות הכתוב וקובעתו כי בפסוקנו הכתיב הוא "אורד".

13. הכתיב הורד בא בכתבי־היד פריס 1-3, שנכתב באשכנז בשנת 1286 ובככ"י המוזאון הבריטי Add. 15250, וכן הכהה ה-13. זה גם גוסת דפוס מקראות גדולות (ונצחה רפ"ז), ובעקבותיו הילג גם גינצברוג במחודורת התנ"ך שלו. לא מצאתי עדות הקושרה את הכתיב הזה למסורת כלל. הפסוק אינו בא ברישימת חילופי מדינה' ומארבא', ואילו בככ"י אבנ' (יבין, מסורה בבל, עמ' 136, מגדי את שיטת הניקוד שלו 'בבלי צער') הכתיב הוא הירוד.

14. על כתיבת הפסוק ביד שנייה העדר פרינטדורף במאחורתו, על מגמת המגיה של כי פריס להוציא פסוקים כדי ליצור התאמנה בין רישימות 'אכלת ואכלת' ראה להלן. רישימת המסורה על כתיב ו'באמצע המילה וקרי' באה גם במסורה הסופית של ד (סעיף 6). גינצברוג, מסורה, ו 143, הביא שמותה מקבילות לרישמה זו. לדרכיו, חמישה מן הפסוקים בהם רק בככ"י פריס של 'אכלת ואכלת', ובهما "הורד" (וכן: העשווים - מל"ב כב, ד; למלוכי - נחמי'ב, יד; עודים - יש' ל, ו; צלול - שופ' ז, יג).

ככליות ניכרים בהערות המסורה המשמשות בכתבי־היד הטברניים. תופעה זו מצויה בכתב־היד טברני רכים מאוד רכיבית העוסקת בלשון 'מדינס', שנחלקו בו בני טבריה ובני כל. במרקחה הזה נמסרו העורות שונות ומיניינים שונים במסורה הבבלית ובמסורת הטברנית. שתי הרשימות ורשימות החילופין בין מערבי למדינה מצטרפות כאןיפה זו לו ויזירות תמונה שלמה ובהירה.

הירוד (שם"א, ל, כד)¹⁶

העטרה מסורה מיוחדת עוסקת בפסוקים שבתייה האמצעית שבהם באה העטרה קרי. זה לשון העטרה, כפי שהיא באה בקובץ 'אכלת ואכלת' ככ"י פריס (מהדר' פרנסדורף, רישימה 164):

ז' פסוי' דאית בהון טו מלין.	ז' מלין מכא זו' מלין מכא ומלה מצע' כתב' וסימנייהון
הירוד כת'	והרש לא נמצא בכל הארץ (שם"א יג, יט)
ומיישמע לכל לדבר הזה (שם"א, ל, כד)	הוירוד כת'
ולטהרותים מכל עונם (יש' לג, ח)	ולכל כת'
(ייח' מה, ח)	והחמשה ועשרים אלף (תה' זי, יד)
(איוב מב, טו)	וירא כת'
ועשה למbezורי מעוזים (דנ' יא, לט)	הכיר כת'

המסורת מונה כאן שבעה פסוקים בני חמיש עשרה תיבות, שבמיליה האמצעית בפסוק יש חילוף של כתיב וקרי. העטרה המסורה הזאת נפוצה למדי בקובצי מסורה ובמסורת הגדולה בכתבי־היד. מצאתי אותה בשלושה כתבי־היד של 'אכלת ואכלת' ובהערות המסורה הגדולה בשבועה כתבי־היד, ואין ספק שניתן למצוא אותה בכתבי־היד נוספים.¹⁷

10. ראה עופר, המסורה הבבלית, עמ' 260-274.

11. לאחרונה יצא לאור ספרו של הרוב מי' ברוירא, נספח המקרא (זרושלים תשס"ג), ומצאו כי שדו אעד בדרכיו על עיקרי הדברים המובאים בסעיף זה (ואה דבריו על שם"א, ל, כד, בעמ' 84 ובהערות 66-68).

12. העטרה המסורה באה בכתבי־היד הailer של 'אכלת ואכלת': ככ"י פריס, רישימה 164; ככ"י פאללה, רישימה 150; ככ"י סנקט־פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, II 1554. (זה כתבי־היד כתוע Fd; הערה באה בו בדף 11 ע"א. ייח' של 'אכלת ואכלת', שתואר במהדר' דיאו־אסטבן, וסימנו שם: פד; מה הושם באה העטרה במסורה הגדולה של כתבי־היד הailer: א (שם"א יג, יט), ל (שם; ראה להלן בגוף המאמר), ק (שם), ט' (שם), ש' (שם"א, ל, כד), ל' (שם). ק' (שם, ז' (שם"א יג, יט והפניה במא"ס כת01); גינצברוג, מסורה, ז' (שם"א, ז, יג) (בלא ציון המקור). העטרה המסורה הגדולה מפרטת את שבעת הפסוקים שבהערה, אך אין מצינויה מהי צורת הכתיב בכל

המילים האלה אין צורך בהערה קרי, שהרי הכתוב מתאים לקרי, ואין פה אלא¹⁴ הנקודה בחולם חסר. פשרן של העורות המסורה האלה מתחבר על פי הערת מסורה בבלית הכאה בכ"י אג'ו (מוסקבה, גינצבורג 1502), שרוב העורות המסורה הגדולה שלו הן מקור בבלי.¹⁵ זהו לשון המסורה הגדולה לדה"א ב, טז:

אתיחותיהם כת' דק: וחלכו בניו (איוב א, ד) צדקה (דה"א ב, טז). דאיוב (א, ד) -
אתיחותיהם כת'; לצדקה (דה"א שם) - ואתיחותיהם כת'

המסורת מעידה אפוא כי לפני נוסח בבל המילה **אתיחותיהם** באה פעמיים במקרא, ובשני המקרים יש כתיב וקרי: כתיב ו' וקרי י'. מתחבר כי גם בפסוק השלישי (איוב מב, יא) המצב דומה, אלא שהערת המסורה עוסקת רק במילה [נ]אתיחותיהם ולא במילה המצב בוגוף כתב־היד. מצב דומה קיים גם בשני מקומות בכ"י אג'ו¹⁶ עצמו: באיוב א, ד נוסח הפנים הוא אתיחותם, והמסורת מעירה שם: "אתיחותם ק". באיוב מב, יא נוסח הפנים הוא אתיחותי, ובמקום השלישי, דה"א ב, טז, המצב שונה: נוסח הפנים הוא **וזאתיחותיהם** (בניקוד בבל), אך מעל המילה באה הערת

1111 [בפרט המתגלו]: "קרי הובא בגילוין [...] כל מקום שנמנסך קרי בכתב היד, אפילו קרי מונו לאורה".

20 בכ"י המזואן הבריטי Or. 2373 ומכ"י מוסקבה, גינצבורג 1502 הם כתבי־יד אחד של כתובים שהታfell לשניים: החלו הרាជון כולל את רות, תhilים, משלוי, איוב, קחלת ושה"ש, והלכו השני - את איכה, דניאל, אסתר, עדות ודברי הימים. יכין רשם בספרו את בכ"י המזואן הבריטי, והעניק לו (בעקבות קallah) את הסימן אג'ו (ראה יכין, מסורת בבל, עמ' 155). יכין זה ראייו אפוא לכתב־היד השלים, על שני חלקיו, וכן הוא משתמש במאמר זה. אני מודה למרו בנימין ריצ'ל, מנהל המכון לתרבות תלאומית כתבי־היד העבריים בבית הספרים הלאומי בירושלים, שסייע כדי לבחון את איחוריו של כתב־היד. בcornonתי לדון בפרטיו הייחודי במקום אחר, רוב הערות המסורה של בכ"י אג'ו מוקן במסורה הפלנית כתובים, וכותב־היד הוא אחד המקורות החשובים להכרת המסורה הזאת.

21 הכתוב זהה באיוב א, ד מעיו גם בכ"י שם¹⁷ (אתיחותם - י' ק; אויל וווקן שם אתיחותם); אבל בשני המקומות האחרים הכתוב היא אתיחותי, ואתיחותם). גינצבורג, במסורת התנ"ך שלו ולינדיון תרס"ט־תדר"ג, מביא בדה"א ב, טז את הכתוב ואחרויהם בשם שני כתבי־יד ומהדורות דפוס, ואת הנוסח ואתיחותם כ' ואתיחותם ק' מכתבי־יד אחד (המזואן הבריטי, Harley 1528). בשני הפסוקים באיוב אין הוא מביא כל עדות לכתב בו, נוסח בבל בשלוש הפסוקים האלה דומה לנוסח הכתוב והקרי בנוסח הטברוני המקובל ביהושע ב, יג: אחותי כ' אתיחותי ק. צורת הרכבים חסרת היוזה, אחותין, באח כתיב וגם בקרי ביה' טז, נא, נה, סא. על התפתחותן ההיסטוריה של הצורות האלה ראה: ד' טלשיר, "אחות בבלשון ובדים ועדות בלשון יחיד בעברית העתיקה", ספר היובל לאברהם טל (בדפוס): מימון כהן, המבחן הלשוני כמפתח לחוכנה ותופעת הכתוב והקרי שבמקרא (על־פי ספרי התורה ובביבאים ראשונים), היבור לשם קיבל תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, חננ"ט, עמ' 89–90 (ושם, עמ' 91–93 דיון על חילוך נאות־נויות שיוקר להלן).

גרסתו של ד היא הורד, בניגוד לגרסה בשאר כתבי־היד, ואולי נקבעה הגרסה זו את על פי הערת המסורה; כ"י ל מביא (בשם "א גג, יט) את הערת המסורה על שבעת הפסוקים ומשמשת ממנה את פסוקנו, אפשר שעשה זאת מתוך הסתירה (אולי בכך יצר סתירה אחרת: סתירה פונית בהערת המסורה בין הכותרת ובין הפירות).¹⁸

מעניין במיוחד המצב בכתב ארם צובה ובכמה כתבי־יד נוספים. נוסח הכתוב בכתב הוא פירד, אולי בಗילוין באה הערת קרי, "הירד ק". הערת זו היא תמורה ומיותרת, שהרי הכתוב מתחאים לקרי, ואין בו כל קושי שיעזר ב证实 הערת קרי. נראה אפוא שמסורן הכתוב רשם את הערת המסורה כדי לישב בעזרתה את הסתירה בין נוסח הפסוק ובין הערת המסורה: מצד אחד הוא קיים את הנוסח הירד, ומצד שני הוא רשם לצד הערת קרי, ובכך קיים את הערת המסורה הקובעת שיש במילה הזאת כתיב וקרי.¹⁹ מצב דומה זה קיים גם בכתב־ידי השם²⁰, וגם בספר שמצטט בעל' מהנתה שי.²¹

לשון אהיות

ראינו בסעיף הקודם כי כמה מסרונים, בהם מסרון הכתוב, רשםו הערת קרי מיותרת לתabit הירד. תופעה דומה מצויה בכ"י לרשותם אחר. מסרנו של בכ"י לרשותם הערת קרי בצד שלוש מילים מלשון אהיות: אתיחותם (איוב א, ד) – אתיחותם ק"; אתיחותם (איוב מב, יא) – אתיחותי ק"; ונתיחותם (דה"א ב, טז) – ונתיחותם ק".²² בכל

15 לאורה יכול היה מסרנו להתחאים את הכותרת לגוף הרשימה ולמסור על שישה פסוקים; אולי בכך היה פוגע במספר שבע החזרו שלוש פעים בהערת המסורה, וכונאה היה נפוץ בחוגי המסדרנים.

16 הפטرون הזה אפשרי, כמובן, רק לפי הניסוח של העורות המסורה הגדולה (ספרתו לעיל, הערת 12). הקובע שבמילה האמצעית בין פסוק באה צורת כתיב ואינו מפרש מושי העורה הזאת, ולא לפי הניסוח הבא בכתב־ידי של אכליה ואכללה, הקובע במפורש כי כתיב המילה הוא הורד.

17 בכ"י שן מגלה קרובה לכתר בכמהठווומים, ויש עדות על כך שמסרנו נוצר בכתב והעתק ממנו הערות מסורה (ראה מאמרי, מילם מודרכות, עמ' 223, 226, 228–228). ניתן שבסוקנו הילך מסון שעקבות הכתוב הייתה לפניו.

18 מנחת שי לשם "א ל, כד": "הירד – ספר אחד הירד כתיב חסר, הירד קרי מלא...". כמה כתבי־יד מאוחרים ייחסו הביאו את הערת המסורה הגדולה על שבעת הפסוקים, וביחד לפסוקנו ציינו בה הירד כת'... כך בכתב־ידי מן המזואן הבריטי, Harley 5710–11 ו-Harley Add. 15451 ו-Brit. 13–14. הדרך הזאת קרויה בדרך שהלכו בה מסרנו הכתוב ומסרנו ש, ל, טז, 26.

19 הערות הירד האלה של משתקפות גם במהדורות המקרא המבוססות על כתב־היד. מהדורות בביבליה הבריאקה (מן המהו' השלישית ואילך) נוהגת ליטט את כל העורות המסורה הקטנה של ל, ומילא מעתה גם את שלוש העורות הירד האלה. שתי מהדורות הנזכורות להלן אין מכיאות את העורות המסורה הקטנה, אלא רק את הערת הירד, ולפיכך היה על מהדריהם להכריע אם ראוי להביא הערת קרי בשלושת המקומות האלה. מהדורות הכריע (פיליפפה 1999) JPS Hebrew-English TANAKH (פיליפפה 1999) מציינת הערת קרי בכל שלושת המקרים, ואילו במהדורות דותן (תל-אביב תשל"ג) באה הערת קרי באיוב מב, יא ובדה"א ב, טז, אך לא באיוב א, ד (והשוואה מה שכתב דותן, "בשולי המהורה", עמ'

שתי ווין

הערה מסורה מענינית מפרטת את המילים במקרא שבאו בהן שתי ווין רצופות. הערה המסורה הזואת באה כתבי-יד שונים, ומהספר הנמסר בה נוע בין 11 ל-14. השוואת בין הערות השונות מלמדת על התפתחות ועל שינוי שערבה הערה המסורה.²⁶ חלק מן השינויים קשור בשיטת התיאור של המסורה, וחלקם קשור במחלוקת נושא בכמה פסוקים המשתקפות בהערות המסורה. מתברר כי הערה המסורה הזואת תלולה בשלושה פסוקים שנוסחים תונן במחלוקת, ושלושתם שייכים לנושא מאמר זה, שכן יש בהם חילופי כתיב וקרוי הקשורים לחילופי האותיות ו-ו.

וזו לשון המסורה במסורת הגדולה של כ"י ל' לשמי לז, ח:

יא"א מלון דכתבן תריין וו' וסימנהון:	
קצותו דרכוב אחד	(שם' לז, ח)
ודכחות	(שם' לט, ד)
הלין חט' יוד בתורה	
עשנות	
וקונו	(יר' כה, כו)
נטות גרון	(יש' ג, טז)
ומצאנו עזון	(מל"ב ז, ט)
הן בעזון	(תה' נא, ז)
עוונתיו ילבדנו	(מש' ה, כב)
ולצאות עליה דאסטר	(אסטר ד, ח)
ומצאות וחקים תניין) דערואה	(נחמי ט, יד)
העבר נא את עזון דבר' ימים	(דה"א כא, ח)

המסורת אינה מונה כאן את כל המילים במקרא שיש בהן שתי ווין רצופות, אלא רק שתי קבוצות מן המילים האלה, שכפל הוין בהן ראוי להיחס חריג: בקבוצה הראשונה באות חמץ מילים שיש בהן כתיב וקרוי, ואחת הוין אינה נקראת או שהיא נקראת י. בקבוצה השנייה באות שעשים מילים משוננות עזון, ולצאות, מצאות, לשונות שרוב התicutות שלهن במקרא הן כתיב חסר. הערה המסורה של ל' הפרידה בין שתי הקבוצות האלה, ודבר זה ניכר בכך שפסוקים מירמיהו וישעיהו שיש בהן כתיב וקרוי קודמים בה לפסוק ממלכים שבאה בו לשון עזון.

²⁶ את עיקרי הדברים הקשורים בהערה המסורה הזואת בירור בירואר, ל', עמ' 20–21, 417, 418. נתונים נוספים שירցו כאן תורמים להרחבת התמונה ולהבחרה.

מסורת "ק", להוראות שזו צורת הקרי, ובשולוי הדף כתוב "זאתותיהם כת".²² כ"י אג' 19 משקף בדרך כלל תערובת בין מסורת טבריה ומסורת בבל: נוסח הפנים בכתב-היד משפיע מן נוסח הטברני. הערות המסורה הגדולה והקטנה הן תערובת של חומר מסורה מנוסח בבל ומנוסח טברני, ובמסורת הקטנה יש הערות רבות העוסקות בשינויי ניקוד בין שני הפסוקים.²³ גם בנידון שלנו משתקפת ערבותה בין נוסח טבריה ובין נוסח בבל. נוסח הפנים בכל שלושת הפסוקים הוא ביוייד, כמו הכתב הימי (שצוטטה לעיל) מעידה במפוש על הכתב הכבלי באיוב א, ד ובבד"א ב, ט. גם הערות המסורה הקטנה מושכת על נוסח בבל. המסתור התאים את הנוסח הטברני של כתב-היד אל נוסח בבל, אולי עשה זאת בצווחה מיוחדת: הוא לא משנה את הכתב ביוייד שבנוסח הפנים, אלא דrk רשם מעלו'ו "ק", ובכך סימן אותו כנוסח הקרי, ויאילו את נוסח הכתב רשם בגילון בהערה המסורה, ובכך יציר מצב הפוך מן המקביל בהערות קרי וכתיב.²⁴ גם המסורה בשני הפסוקים באיוב מתאימה לנוסח בבל. אולי פה לא שינה נוסח הפנים, ובכך נוצרה מעין סתירה ביןו ובין הערות המסורה, שהרי הערה המסורה נמצאת מעירה על קרי שאינו שווה מנוסח הכתב של כתב-היד. כאמור, מצב כזה קיים גם בכ"י בל שלושה פסוקים.

לכארה, מנהגו של כ"י בל בעניין לשון אחיזות דומה למנהגו של הכתב (וכתיב-יד נוספים) בתיות היורד. אולי נראה שלא הרוי זה כהרי זה: בעוד שמסורת הכתב נהג כפי שנוהג כדי לישב בין נוסחו ובין הערות מסורתה מרכיבת הנראית סותרת אותו, הרוי בכ"י ל אין כל בסיס להערות הקרי של לשון אחיזות, ואין הן משקפות אלא ערבות בין מסורת טבריה למסורת בבל.²⁵

22 ייבן, מסורת בבל, עמ' 777, מעיר: "בשני המקומות בבל. אג' 19 (=איוב א, ד ואיוב מב, יא) הערה כתיב וקרוי, שאין עניינה כלל הנראה אלא כתיב מלא וחסר – נושא לא מקובל בהערות מסוג זה". בהערה שם מזכיר ייבן את כ"י ל (רוק באיוב מב, יא). ייבן אינו מזכיר את נוסח אג' 19 בדברי הימים ואת הערה המסורה שם, וזאת ממש שלא יהיה את חלקו השני של כתב-היד (כ"י גינצבורג 1502. ראה לעיל, הערה 20).

23 ראה תיאורו של כתב-היד אצל ייבן, מסורת בבל, עמ' 155.

24 המסתור נהג כך גם במקרים אחרות, כגון: עווית (דה"א, מו) "עווית כת"; עלוה (שם, נב) "עליה כת".

25 מסרן הכתב הביא את הערה המסורה על שבעת הפסוקים שמורכבים מיל כתיב. לעומת זאת, מסרן לא הביא את הערה המסורה הגדולה של המסורה הכבלית העוסקת בכתב לשון אחיזות.

חילופי ו-י' במקרא והשתקפותם בהערות המסורה

"וכל פחוות כות". מ"ג-ל לנחמה (שנזכרה לעיל) מונה 11 ומוסיפה בסוף רישימת הפסוקים "פחוות וחבירו". הערת המסורה בכ"י המזואן הבריטי Harley 5710-11-12 שלמי' לז, ח מונה 14 פסוקים וכלה שלושת פסוקי 'פחוות'.³⁰ ואילו מ"ג-ש לאותו הפסוק מונה 12 פסוקים ומפרט רק 11, ויתכן שאף המסמן הזה התכוון להוסיף עליהם את 'ליישנא דפחוות'.³¹

את כתבי-היד שבחאה בהן הערת המסורה המקורית המונה י"א פסוקים נכנה קבוצה א', ואילו את כתבי-היד המוסיפים את פסוקי 'פחוות' לנכנה קבוצה ב'. קבוצה שלישית של כתבי-יד מנסה להתאים את דעתות המסורה אל נוסח טבריה (ותכננה קבוצה ג'). בקבוצה זו שני כתבי-יד טברנים משובחים: כ"י ל-26, המוגדר 'קרוב מאד לכתיר', וכ"י לו, שה壽ופר שכתבו הוא שלמה בן ברייאא שכתב גם את כתיר ארם צובה. מ"ג-ל-26 למל"ב ז, ט מונה 13 פסוקים: המסמן אינו מביא את הפסוק מירמייהו שאינו מתאים לנוסח טבריה, וכלל במניין את שלושת פסוקי 'פחוות'. מ"ג-לו לשמי' לז, ח מונה את אותם 13 פסוקים, אך מוסיפה: "ומדנחא מוספין שתו ושכרו וקו".

בכל העורות המסורה שנזכרו עד כה לא נוספו להערת פסוקים שאינם מתאימים לנוסח המקרא הbabeli שעמד ביסוד ההערת.³² אולם בכתבי-יד מאוחרים יהסית באות רשותה מסורה המוסיפות פסוקים כאלה, ואת העורת המסורה אלה לנכנה קבוצה ד'. בהערת המסורה הכלולה בכ"י פריס של קובץ 'אכליה ואכליה' (רשימה 184) נמננו 12 פסוקים, בהםם "העשום" (מל"ב כג, ד).³³ בכ"י המזואן הבריטי Add. 15451 (נוביואר העשומים" (מל"ב כג, ד), ובכולן פסק זה בא בסוף הרשימה, ומכאן שנוסף להערת

30. גינצבורג ציטט את הערת הזאת באוסף המסורה שלו, סעף 1. 140. מהعروתו (באנגלית) לרשימה זו עולה כי אף שמצוין שמונה מקבילות להערת המסורה על שתי ווין ורך בכתבי-היד הזה בא המניין י"ד, גינצבורג העדריך לראות בו את המניין המקורי, ולפיכך ציטט אותו באוסף המסורה שלו. דרכו בתוספת בගליין (שצורתה צורת משולש), ומכאן שההמודיר היחידי במסורה למניין י"ד הוא פרט תיקון מאוחר.

31. ראה ברויאר, ל', עמ' 417-418. ברויאר הסביר כי המסורה המקורית לא נזקקה ליישנא דפחוות, שהרי הכתיב של מהלך תמיד. נגדי זה, המסונים שהוסיפו את שלושת פסוקי 'פחוות' בא להבהיר מלשון פחות השיכחה (11 היקיות).

32. את ההגדירה הזאת שמעתי מפי ד' ל'יאנס בשם י' בון.

33. שהרי אין כל מחלוקת בנוסח המקרא בעניין שלושת פסוקי 'פחוות', והכללים ברשימה או אי-הכללים תלויות בשיטוקים מסוימים-טכניים (ראה לעיל, הערת 31).

34. בכ"י פריס של 'אכליה ואכליה', בדשימות 'כתיב' י' במעע' יובטא וקרון י"י (מהר פרנדורי, רשימה

81) נוסף ביד שנייה בין הטורורים: "העשום - ויצו המלך". חוספה זו נספה כנראה כדי להתחייב

את רישימת המסורה הזאת אל הערת המסורה שלו (כלומר, אל רשימה 184 בכ"י פריס).

כ"י ל"י מתיחד בכך שרבות מהערות המסורה שלו מבוססות על המסורה הbabelית, גם בהערה הזאת ניכר האופי הbabeli, והוא משתקף בסדר ספרי המקרא המובאים בה: ירמייהו קודם לשיעיוו ודבריו הימים בא סדר ספרי הכתובים. אולם ההתאמה לנוסחת הbabelית ניכרת לא רק מסדר הפסוקים אלא גם מגוף הערת המסורה, שכן אחד הפסוקים המנויים בה אינו ראוי להימנות על פי הנוסח הטברוני: ביר' כה, כז נוסח בכל הוא וקו' כ' וקו' ק', ואילו נסח טבריה הוא וקיין, ואין במליה זו חילוף כתיב וקרי. נוסח בכל מקום זה מתועד בשני כתבי-יד: בכ"י מב-13 הכתיב הוא וקו' והמסורת הקתנה מעירה "זקיין ק' ופול'" (=זקיין קרי, ופולגן, ככלומר יש כאן מחולקת). בכ"י ב-א-22 הכתיב הוא וקו' (בסימני ניקוד בבל'), ואין הערת קרי.²⁷

הערת המסורה הזאת המונה י"א פסוקים באה גם במסורת הגדולה של כ"י ל' בשני מקומות: בשמ' לט, ד ובנחמי ט, יד. בשני המקומות האלה הובאה הערת המסורה כמות שהיא במסורת הbabelית: סדר הפסוקים מהתאים לסדר הbabeli והפסוק מירמייהו כולל בין אחד עשר הפסוקים.²⁸ אולם בספר נחמה המסמן מייחס את הערת המסורה למדינאי: "למדינה מסדין יא' כת' כתרי ווי' וסימני" וכו'.²⁹

הערת המסורה הזאת באה בכתבי-יד טברנים ורבים. ברוב המקרים הערת כוללת את הפסוק מירמייהו אף שדבר זה מנוגד לנוסח הטברוני, והדריך מוכיה כי הערת המסורה התגלגה אל כתבי-היד האלה ממקורם בבל, מכמה מכתבי-היד נספו אל אחד-עשר הפסוקים עוד שלושה פסוקים של לשון פחוות (עוזרא ח, לו; נחמי ב, ז, ט). התוספת הזאת נעשתה בדרכים שונות: מ"ג-ב (שם' לז, ח) מונה 11 פסוקים ומוסיפה

27. נסח טבריה מתועד במרגי כתבי-היד הטברניים (כך נסח א, ל, ק, ש.א. ד). גינצבורג הביא עדות לנוסח וקו' כ' וקיון ק' מכתבי-היד הbabeli מב-13, וכן משני כתבי-יד טברנים מן המאה ה-13 (המזואן הבריטי Harley 5710-11 ו-15451 Add.) וממהדורות הדפוס הראשונה של 'מרקאות גדולות' (ונציהה 1517). הנוסח וקו' כ' וקיון ק' משתקף גם בתוספת יד שנייה לרישימת 'כתיב' י' במאוץ' הכתובת וקרין י"י' בכ"י פריס של קובץ 'אכליה ואכליה' (רשימה 81 במחדרות פנסדרוך): "זקיון - ואמרת אליהם כה אמר". ומסתבר שהגעטוק נוסח כאן כדי להתאים את הערת המסורה הזאת להערת המסורה על שתי ווין, שאר היא בא בכ"י פריס של 'אכליה ואכליה' וכוללת את "זקיון" (רשימה 184 במחדר פרנדורי; ראה להלן, בוגר המאמר). יש להעיר כי פרנסדרוך לא הזכיר במהדורתו את הפסוק הזה, אף שהביבא שני פסוקים אחרים שאף הם הובאו בಗליין באותו האופן באותה רישימת מסורה. לרוע הכלול, לא ניתן להיעזר פה גם במהדורות הצללים שהוזיא לאור ד' ש' לוייגר ('אכליה ואכליה': יוצאת לאור עפ"י כתב-יד 148!) של הספירה הלאומית פריס, ירושלים תשל"ז). מהדורה זו דילגה על ד' 63 ע"ב של כתב-היד, ובמקומו הביאה צללים כולם של העמוד קודם לו (ראה שם, עמ' 124-125.).

28. בשמות לט, ד נשמטו בטעות מילوت הרמוני למשלי ה, כב.

29. ההבדל בין שתי העורות המסורה מתאים למגמה כללית של מסרן ל: בתורה ובנבאים אין הוא נהוג להזכיר מחלוקת ושותה של בעלי מחלוקת, ולא כן בספרי כתובים. בהערה בנהימה אין המסן מצין מדע אין המסורה מתאימה לנוסח הטברוני, ואינו מעמיד נסח טברני של הערת המסורה, ובכך הוא מתגלה כמסמן שניינו מומחה.

מן החומר שהובא פה נראה כי הערת המסורה על שני ווין זכתה לתרפה רחבה ולחשומה לב רכה של המסוננים. מקורה של הערת המסורה בכלל, והוא ככליה ביסודה 11 פסוקים. מסרנים רבים ביקשו לתקן את המסורה ואף שניו את מנין הפסוקים הכלולים בה. לאור מגוון הדרכים שהבאנו, מפתיע הדבר שלא נמצא מסורה מהותית לנוסח הכתוב המשתקף בכתור ארם צובה, והוא הנוסח שקבע ברויאר במהדרות התנ"ך שלו. לפי הנוסח הזה הייתה הערת המסורה צריכה לכלול אחד-עשר פסוקים - והם הפסוקים המנויים בהערת המסורה המקורית שהובאה לעיל, בהשמטה "ז'קו" (יר' כה, כז) ובתוספת "מננות" (שם"א, כ, א) - או להוסיף עליהם את שלושת פסוקי 'פחוות' ולמנות ארבעה עשר פסוקים. הערת מסורה כזו לא נמצאה לנו בשום מקום.⁴² יש לציין כאן במיוחד את שני כתבי-היד של קבוצה ג, שניטו להתחאים את הערת המסורה למסורת טבריה, ולפיכך השמיטו את "ז'קו" שאינו מתאים למסורת מערבאי; אולם גם הם לא הוסיפו להערה את "מננות".⁴³

ברויאר דן בכתב "מננות", והביא ראיות מן המסורה התומכת בנוסח זה.⁴⁴ אולם נמצאו לו גם ראיות מן המסורה לנוסח "מנונית כ", שהוא נוסח כתבי-היד ש', 2, ונוסח ד, והוא גם נוסח בבל, בעודו המערה המסורה שלנו (שהיא במקורו בבלית, ומantha י"א פסוקים בלבד "מננות"), וכעהלה גם מכתב-היד בניקוד בבל' שישמו אב'.⁴⁵ נראה אפוא כי המחלוקת בכתב במקום זה ("מננות" או "מנונית") התקיימה גם בתחום הרגי המסורה הטרברנית, ולא רק בין המסורה הטרברנית למסורת הbabelית.

הנוסח "העשהום" אינו נתמך בכתב-היד המובהקים של מסורת טבריה, ואף במסורת בבל לא נמצאו לו סימוכין. אף על פי כן היו לנוסח הזה מהלכים, שהרי נמצאו כמה וכמה הערות מסורה שטרחו לתקן את הערת המסורה המקורית על שני ווין ולהוסיף בה את הפסוק הזה.

לשונות 'מדיניים'

בספר משלי באות כמה צורות רבים מלשון מדון: מדינים, מדינים, מדונים. בכמה מקומות יש כתיב וקרוי: צורת הכתוב היא מדונים וצורת הקרי מדינים. אולם בספר המקומות האלה ומקומות נתונים במהלך כתובות מסרנים. ברויאר הביא את חומר המסורה 42. כיון שכתור ארם צובה לא שרד בשלמותו, אי אפשר לקבוע אם הייתה הערת המסורה כגון זו במסורת הכתור. אפשר שהייתה בכתב הערת המסורה בעניין זה בשמות לו, ח או בשמות לט, ד, כמו בכתב-דים וקרים.

43. ראה ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 77; ברויאר, ל', עמ' 417-418.

44. ראה ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 77, העטה 37 והערכה 36.

45. הכתוב: מנונית, מי' בהיריק. נ' בקמצ', מעל האות ו' יש נקודה וסימן חולם. אך אין בשולי הדר' הערת קרוי.

המסורת בשלב מאוחר. שתיים מן הרשימות (במלכים ובירמיה) כוללות גם את "ז'מננות ברמה" (שם"א, כ, א). אף כאן שובץ הפסוק בסוף קבוצת המילים הראשונה (הינו קבוצת המילים שיש בהן כתיב וקרוי), והוא מכך שהוא תוספת שנוסף בשלב מאוחר.³⁵ מצב דומה קיים גם במסורה הגדולה של ד' לשמי לט, ד' ולאסתר ד, ח: נמנו שם י"ג פסוקים, וביהם "העשום" "ז'מננות".³⁶

ארבע הקבוצות שתוארו כאן מוצגות באופן סכמטי בטבלה זו:³⁷

כתב-היד	המספר	הכלול	לשון פחוות	העשומים	מננות	15	16
קבוצה א	ל'	11	+	-	-	-	-
	ל' (בשמות)	11	+	-	-	-	-
קבוצה ב (בנהמיה)	ל	11	+	פחוות וחבירו	[רכותיה]	-	-
	ב	11	+	-	-	-	-
קבוצה ג	Or. 5710 (גינצברג)	14	+	+++	-	-	-
	ס	12	+	-	-	-	-
קבוצה ד	לו"	13	+	(+) למדינה	+++	-	-
	לו"	13	+	-	+++	-	-
קבוצה ד	או"א	12	+	-	+	+	-
	Add. 4, 15451	13	+	-	+	+	(כטוט) ⁴¹

קבוצה א: המסורה המקורית, לפי מסורת מדינאי, ובכל התייחסות לשון פחוות.

קבוצה ב: המסורה בתוספת התייחסות לשון פחוות (בדרכיהם שונים).

קבוצה ג: ההאמנת המסורה למסורת טבריה (השמטות "ז'קו", אך بلا להוסיף את "מננות").

קבוצה ד: תוספת של פסוקים (להערת המסורת).

35. לשון הרומי משקפת נרואה את לשונו של מסרן- מגיה מאוחר, שנמצא בהערת המסורה ראשית פסוקים שבהם שתי ווין בՁורת הכתוב, והעיר בסוף הרשימה כי יש להוסיף לה את שם"א, א.

36. הפסוקים הכלולים בהערת המסורה מוספרו מה כ- ו עד 16: אחד-עשר הפסוקים הראשוניים הם הכלולים בהערת המסורה של ל'. שצוטטה לעיל; מס' 12-14 הם שלושת פסוק לי לשון פחוות; מס'

15: "העשהום"; מס' 16: "מננות".

37. מס' 11 נשפט, כנראה בטעות.

38. הערת במסורה "למדינה". פחוות וחבירו" מתייחס לשניים או שלושה פסוקים ועודף במנין.

39. שלושת פסוקי פחוות' הם נוספת בשולי הערת.

40. בפרט הובאו ר' 11 פסוקים. הנוסף הוא أولי' לשון פחוות (ברויאר).

41. הפסוקים הנוטפים באום בסוף הרשימה ("העשהום") או בסוף הקבוצה ("מננות").

סיכום

המקורות שסקרנו במאמר זה מורות על ריבוי מחולקות במקדים של כתבי וקרי המשקפים חילופיו-ו-. שורשיהם של המחלוקות אלה עתיקים, והן משתקפות בכתב-היד ובהערות המסורה. לעיתים (כמו בלשונות מדונין/מדינין) כתבי-היד והערות המסורה מתאימים יפה אלה לאלה ומשתקפות בהם מחלוקת בין נוסח בבל ובין נוסח טבריה. אולם במקרים אחרים הגולות אינם חרדים וכורדים כל כך: הערות מסורה טבריה. המשקפות את נוסח בבל חדרו לכתב-היד טבריאני (כגון הערת המסורה על לשון אחיזות והערת המסורה על שניים ווין), והמסורנים נאלצו להתמודד עמן בדרכיהם שונות: לשנות את הערת המסורה, או להסבירו, או לישם אותו בנוסח המקרא, או ליחס אותו למידניים. לעיתים נראה הדבר שוגם בקרב מסרני טבריה עצם היו מחלוקת שלא הוכרעו (כמו בכתב המילה "מנות"). פתרון מעניין במוחך משתף בכתיר ארים צובה, המביא הערת מסורה המנוגדת לנוסחו ומנסה ליישבה באמצעות הערת קרי שאינה נזכרת (במילה "קיירד").

כתב-היד ואזכורים בביבליוגרפיה

- א = כתיר ארים צובה, דפוס-צילום, ירושלים תשל"ו, תג"ך
- ב = כ"י המוזאון הבריטי, Or. 4445, תורה
- ל = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, I B 19, תנ"ך
- ל' = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, II B 17, תורה, משנה 930, רוב
- ל"ס = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, II B 39, תורה (סימנו היישן 43), משנה 989, רוב נכאים ראשונים
- ל"ז = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, 80, Evr. I Bibl. 13 + Evr. I Bibl. 80, נכאים ראשונים
- ל"ז = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, 55, Evr. II B 247 + Evr. II B 247, נכאים ומחובים
- ל"י = כתב-יד קהיר שכתחבו שמואל בן יעקב, גותהיל 14, תורה (ראה: ברויאר, ל')
- ק = כתב-יד הנכאים מקהיר, גותהיל 34, נכאים ראשונים
- ק' = כתיר קהיר שכתחבו שמואל בן יעקב, גותהיל 27, נכאים ראשונים
- ש = כ"י ירושלים 5702 Heb. 24⁰ (לשעבר שווין 507), תורה
- ש' = כ"י שושן 1053, תנ"ך
- ש" = כ"י שושן 82, תנ"ך
- ד = דפוס מקראות גדורות, ונעה רפ"ד-רפ"ז, תנ"ך

כתב-היד הכספיים מסווגים באותיות וספרות, כגון: אכו, אגו, אג'ו, מב'ז. תיאורים והספריות שהן נמצאים כתבי-היד (או הلكייהם) מפורטים אצל ייבין, מסורת בבל, עמ' 99–

194

יוסף עופר

הטברני ואת החומר ברשימת חילופי מדינאי ומערבאי, והכריע מהו נוסח והמקרא הרاءו על פי מסורת טבריה. הערת מסורה בבלית שתובא כאן מכחירה היבכ' את ה לתמונה, ומוכיחה כי הכרעתו של ברויאר עלתה יפה.

מקורות המסורה הטברנית מוסרים על שישה פסוקים שבהם כתיב מדונין וקרי מדינים (וכולים במשל). אלא שנחלקו ביניהםஇזה משני פסוקים דומים כלול במנין זה. המסורה הגדולה בשני מקורות (ק", ד) כוללת את מש' כה, כד: "טוב שבת על פנת גג", ואילו שני מקורות אחרים (המסורה הגדולה בכ"י ולקובץ המסורה 'אכלת' ואכלת') כוללים את כא, ט: "טוב שבת על פנת גג".⁴⁶ ברויאר הכריע לטובת כה, כד, על פי נסח כתבי-היד הטברניים שבדק: אל, ק", ד.⁴⁷

מלבד זאת נאמר ברשימה החילופין כי בשני פסוקים נחלקו מדינאי ולדעתם הנוסח בהם הוא מדינים כתיב וקרי. אחד הפסוקים הוא מש' ייח, יט, וזה שני, הפותה בamilim "טוב שבת", נתון בספק: "טוב שבת על פנת גג" (כה, כד) או "טוב שבת בארץ מדבר מASHת מדינים וכעס" (כא, יט).

הערת מסורה בבלית בכתב-היד הכספי אגו פותרת את הפסוקות. וזה לשון המסורה הגדולה למשלי כא, יט:

מדינים דכת' מדינים ד'
טוב דוכעס (מש' כא, יט)
למי אווי (מש' כג, כט)
פחם לגחלים (מש' כו, כא)
דוף טודר (מש' כז, טו)
טלפלד סימן

רישמה זו מתחילה היבכ' לנמר ברשימת החילופין: משל' ייח, יט ומשלי כה, כד איןם באים כאן (ולעומת זאת כא, יט כלל כאן). מתברר אפוא שאלה אם שני הפסוקים שנחלקו בהם מסרני טבריה ומסרני בבל. ואם כך הדבר, הרי רשימת החילופין מעידה כי במשלי כה, כד יש כתיב וקרי לפי נוסח מערבאי, הכרעת ברויאר.

46 הערת המסורה הזאת בא בשולשה כתב-יד של קובץ המסורה 'אכלת' ואכלת'. שניים מהם – כ"י פריס וכ"י סנקט-פטרבורג 1554 II Evr. מבאים את מש' כא, ט ("טוב שבת על פנת גג"). בכתב-היד השלי-שי – כ"י האלה – משתקף מצב מיוחד: הוא מצטט "טוב שבת על פנת גג" (המתאים למש' כה, כד), אבל מקומו של הפסוק ברשימה מתאים דווקא למשלי כא, ט. נראה אפוא שבכ"י האלה משתקף ניסין להתאמים את הערת המסורה אל הנוסח המקובל. אם נכון הדבר, הרי הוא משלב בתופעה כללית שעמד עלייה ד' ליאנוס (לעיל, העדה 2) ביחס לכתב-היד של 'אכלת' ואכלת': ברוב המקרים שבהם משתקף בכתב-ידי פריס ונסח שאינו מתאים לנוסח המקובל, כ"י 'אכלת' מתאים לנוסח המקובל.

47 ברויאר, נוסח המכרא, עמ' 282–284 (הערות 47, 51, 58, וראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 1007).

'אכלה ואכלה', מהד' פראנסדורף = ספר אכלה ואכלה, מהדורות ז' פראנסדורף (על פי (148), הנובר מרכ"ד

o Diaz Esteban, *Sefer Okhlah We-Okhlah*, (על פי כי קאלה 10 Yb Madrid 1975

ברויאר, נוסח המקרא = מ' ברויאר, נוסח המקרא בכתור ירושלים' ומקורותיו במסורת היד, ירושלים תשס"ג

ברויאר, ל^ט = מ' ברויאר (מהדריך ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מיידי שמואל בן יעקב יד ל^ט, ניו יורק תשנ"ב

גינצבורג, מסורה = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 צילום, ירושלים תשל"א]

יבין, מסורת בבל = י' יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בnikud הבבלי, יר שם"ה

מ"ג = מסורה גדולה

מ"ס = מסורה טופית של ד

עופר, המסורה הבבלית = י' עופר, המסורה הבבלית לתורה: עקרונותיה ודרךיה, ירו תשס"ה

עופר, מילים מורכבות = י' עופר, Masoretic Note in the Aleppo Codex Concerning the Composite Words", *Textus* 21 (2002), pp. 209–233